

Алла Кравченко

*КРАВЧЕНКО Алла Петрівна — аспірантка кафедри логіки
Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого. Сфера
наукових інтересів — філософія права.*

АНТРОПОЛОГІЯ ПРАВА: СПІВВІДНОШЕННЯ РАЦІОНАЛЬНОГО ТА ІРРАЦІОНАЛЬНОГО У ПРАВОВІЙ СВІДОМОСТІ

Проблема співвідношення раціонального та ірраціонального антропології права перш за все потребує з'ясування питання наявності в цій структурі наукових і ненаукових знань. Дійсно, серед різновидів філософського світогляду можна виокремити два. Перший з них взірцем автентичного розуміння суспільних явищ вважає науку. Тому даний різновид отримав назву сциєнтистського чи саєнтистського, інакше кажучи, **наукоцентричного** філософського світогляду. У Європі формування, утвердження та поширення подібного світогляду відбувається із середини XIX століття і пов'язане передусім з Огюстом Контом, Гербертом Спенсером, Карлом Марксом та Фрідріхом Енгельсом. Інший різновид філософського світогляду навпаки, не пов'язаний з наукою як суто інструментальним засобом, а не пізнавальним взірцем освоєння світу. З позицій цього різновиду філософського світогляду, який називають антисциєнтистським, антисаєнтистським, тобто, за своєю суттю — **наукобіжним**, наука взагалі не спроможна на автентичне осягнення суспільної реальності, оскільки пізнавальними логіко-розсудковими засобами науки не охоплюється якраз те, що становить саме саєбутність суспільства порівнянно з природою. Набагато продуктивнішими засобами справді автентичного осягнення суспільної дійсності за такого підходу постають ті, що принципово відрізняються від суспільствознавства в цілому та правознавства зокрема як науки, або ж і прямо протистоять їм — філософська, релігійна, міфологічна, художня форми духовно-практичного освоєння суспільної реальності.

Але недоречно віддавати беззаперечну перевагу якомусь одному з цих двох різновидів філософського світогляду в якості єдино й виключно вірного способу розуміння суспільних явищ, недооцінюючи, а то й взагалі відкидаючи інший як хибний, — констатує М. Мамардашвілі [7, с.46-47]. Набагато продуктивнішим є підхід, за якого **наукоцентричний і наукобіжний** філософський світогляд розглядається не як взаємовиключаючі, а як взаємодоповнюючі один одного засоби духовно-практичного освоєння, відтворення й осмислення суспільної дійсності, які лише в своїй сукупності спроможні на адекватне відображення реалій суспільного життя в усій їх багатозначності та розмаїтті. **Наукоцентричне** світоглядне тлумачення історичного поступу краще фіксує й пояснює при цьому ті характеристики темпорального руху людства, які є для останнього спільними чи, принаймні, аналогічними, або ж подібними до відповідних ознак історичного розвитку природи. Крім того, це тлумачення є, як правило, не стільки людиноцентричним, скільки суспільствоцентричним, воно сфокусоване частіше на соціальну систему, а не на людську особистість. **Наукобіжне** осягнення історії в цьому відношенні комплементарне, органічно доповнює щодо наукоцентричного. Воно зосереджене переважно на специфічних саме і тільки людській історії, відмінних від рис історичного розвитку природи, особливостях. Пріоритетне значення тут надається з'ясуванню людиноцентричності історичного процесу, його ціннісним, духовним, смисложиттєвим основам, чинникам і цілям.

Саме тому філософський аналіз правової реальності дає можливість розкрити наукоцентричний узагальнюючий підхід до якого тяжіють позитивна правова теорія та близькі до неї версії філософії права, котрі використовують у своїх дослідженнях методологію потребового підходу як інструменту з'ясування соціальної сутності правових явищ [8, с.4], а також наукобіжний індивідуалізуючий підхід, який значною мірою втілений у традиції

прецедентного права, котре завжди припускає можливість відходу від норми і букви права заради правового значення та духу права.

Постаючи двома сторонами філософського світогляду, **наукоцентричне й наукобіжне** трактування суспільної дійсності характеризуються і спільними рисами, і специфічними ознаками. Спільними є для них, як правило, загальні характеристики структури. Більш конкретні характеристики структури і їх змістовне «наповнення» у кожному з двох різновидів філософського світоглядного розуміння суспільних змін у більшості випадків модифікуються, й подекуди, досить істотно. Скажімо, в обох різновидах світоглядно-філософського бачення права в підструктурі, представленій основними рівнями світовідношення, — світовідчуттям, світосприйняттям і світорозумінням — саме останньому належить визначальна роль. Однак за своїм змістом наукоцентричне й наукобіжне світорозуміння відрізняються. Про це свідчить зв'язок наукобіжної традиції з релігією та міфологією, що у теорії права веде, як правило, до пріоритетності так званого природного права з опертям на традицію, тоді як наукоцентрична традиція схиляє нас до визнання рефлексивних засад права, які вимагають критичного і творчого ставлення до права. У цьому відношенні досить цікавим є дисертаційне дослідження І.П. Лихолата по проблемі співвідношення раціонального та позараціонального в праві на матеріалах законотворчості [4]. Попри привабливість, на перший погляд, другої традиції, без визнання певних «священних», недоторканих для правових удосконалень норм права, його функціонування виявилось би доволі проблематичним. Досить лише згадати про конституцію і відповідну їй галузь права, а також про принцип підпорядкування одних норм права (нижчих) іншим (вищим), коли одні з них (вищі) нехай і умовно, лише у певному відношенні, але також визнаються недоторканими в конкретній ситуації.

Крім цього, необхідно підкреслити, що поняття «раціональне» і «наукове» не тотожні. По-перше, у самій науці достатньо ірраціональних елементів, починаючи з несумісності деяких наукових гіпотез, традицій та результатів, отриманих як їх наслідок, і завершуючи ірраціональністю витоків наукових відкриттів та неможливістю однозначно прорахувати усі наслідки їх застосування. По-друге, велика кількість дослідників схиляються до наявності раціональності також, крім науки, у релігії, міфології, естетиці тощо, але іншої, аніж наукова раціональність [12, с.126-146]. Як наука, так і міфологія та релігія як типи світогляду мають раціональні, та ірраціональні складові, хоча, звісно, їх співвідношення є різним у кожному зі згаданих типів світогляду.

І.В.Бойченко справедливо констатує: «Міфи постають як чуттєве ставлення людини до світу, зокрема до історичного світу, який виокремлюється з природного універсуму. Але це ставлення особливе, світоглядне, тому міф — є не просто чуттєвим відношенням, фізіологічним відчуттям, а світовідчуттям. Тобто це таке відчуття історичної реальності, коли щось конкретночуттєве сприймається як узагальнене: це чуттєве відбиття світу як цілого. Адже з трьох основних рівнів ставлення людини до світу — світовідчуття, світосприйняття та світорозуміння — у міфологічному баченні історії найрозвинутішим є саме світовідчуття, а світосприйняття та світорозуміння перебувають тут ще в латентному стані, прихованому й зародковому. Отже міфологічне світовідчуття виконує не лише власні функції, а значною мірою й функції уявлення та узагальнення, властиві розвинутим формам світогляду відповідно до світосприйняття й світорозуміння» [2, с.19]. Тому світовідчуття, на нашу думку, набуває більш раціональних рис у світогляді міфологічному, ніж у релігійному чи філософському.

Внаслідок цього міфічне світовідчуття, на відміну від звичайного, фізіологічного відчуття, завжди містить у собі момент чарівного, фантастичного, постає як чуттєве персоніфіковане й водночас узагальнене уособлення якоїсь вищої сили, що творить світ природи й людей (які в міфології розглядаються як щось єдине). Міфічне узагальнення не є логічним, воно відбувається не через абстрактні поняття (бо їх ще взагалі немає), а спочатку через чуттєві персоніфікації тотемного характеру. З цим пов'язана ще одна особливість міфу як форми світоглядного освоєння світу — він (міф) не є причинно-наслідковим поясненням явищ, процесів і речей. Міф — це така об'єктивація суб'єктивного переживання чи враження, за якої

породження людської фантазії приймаються за справжню реальність, тоді як дійсна реальність тлумачиться як щось похідне, вторинне.

Близькою до такого міфологічного світовідчуття є стихійне правовідчуття законопослушного громадянина, для якого право є samozрозумілим, таким, що не потребує додаткового обґрунтування: «Так слід робити, тому що так прийнято робити». Правова свідомість виникає таким чином одночасно з визнанням права як обов'язкової складової суспільної реальності. ***Сила права не зводиться до обставин його визнання, а базується на самому факті його визнання.***

Особливо рельєфно ця особливість виявляється в релігійному, зокрема християнському світовідношенні. Релігія не лише укорінює людські закони у законах божественних, але й вперше формує у людини своєрідне відчуття глибинного релігійного обов'язку, який задає специфічне відношення до світу: людина постійно свідомо відчуває себе не лише у певному праві (дарованому Богом-Отцем і засвідченому Богом-Сином), але й у постійному обов'язку-боргу перед кожним ближнім (християнська любов має бути активною, а не споглядальною). Тим самим формується важливий елемент світогляду людини, який зберігає свою силу і сьогодні: самим своїм існуванням людина вже засвідчує певні права і певні обов'язки, конкретна система права лише уточнює їх.

Релігійний світогляд вперше розгорнуто формує, на нашу думку, таку важливу складову будь-якого світогляду як суспільний ідеал. Для філософії права це означало відкриття принципово важливого для правової реальності розрізнення реальності наявного і реальності належного. Саме належне і є суспільним ідеалом. У праві також далеко не все реалізується на сто відсотків, однак так само, як у релігійному світогляді головне — не бути безгрішним, але уникати гріха, докладаючи до цього максимум зусиль (у орієнтації на релігійний ідеал), так і у ***світогляді з правової точки зору важливий передусім намір не порушувати закон і право та докладання зусиль по втіленню цього наміру.***

Усі три типи світогляду — міфологічний, релігійний і філософський — постають не тільки як три прогресуючі, послідовні основоположні форми осягання правової реальності. Але, й не меншою мірою, — як три співіснуючі й сьогодні способи осмислення права. Кожен з цих світоглядів характеризується власним, лише йому притаманним підходом до вираження й тлумачення правової реальності. Тому будь-який з них є однаково необхідним, по своєму повноцінним і «рівноправним» щодо інших. А в певному якомусь вимірі — навіть таким, що має й переваги щодо двох інших.

Як змінюється історично співвідношення ролей основних пізнавальних здатностей у філософському світоглядному схопленні своєрідності суспільної дійсності, так може змінюватись воно і контекстуально — відповідно до суспільно-правових потреб. Якщо в міфологічному осягненні визначальну функцію виконували органи відчуття, в релігійному — продуктивна й репродуктивна уява, то в філософському — інтелект, тобто розсудок і розум людини [6, с.11-24]. І в усіх цих трьох формах велику роль відіграє також така людська здатність як воля, яку коротко можна схарактеризувати як спроможність людини ставити перед собою цілі (діяльності, відносин, спілкування, поведінки, організації тощо) і мобілізувати та зосереджувати свої здатності, здібності й зусилля на їх реалізації.

У кожному з означених типів осягнення права воля виступає важливим і необхідним компонентом. У міфологічному погляді на правові реалії воля в якості природної здатності постає в найбільш чистому вигляді — як сліпа й передусім імпульсивна сила. При цьому тут вона відзначається найвищою загальною, надпотужною, так би мовити, енергетичною напругою, хоча в окремих випадках, у тих чи інших індивідів може бути й значно послабленою, що відбивається, звісно, й на характері їх міфологічного світовідчуття. У структурі релігійного сприйняття права воля постає не тільки, а подекуди й не стільки як породжуюча й спрямовуюча буттєві імпульси людини сила, скільки як сила підпорядковуюча, організуюча, керуюча і навіть гальмуюча, стримуюча тощо. Водночас не можна не враховувати й тієї обставини, що інколи саме в сфері релігійного світовідношення спостерігаються своєрідні вольові «флуктуації», небачені де-інде (типові приклади — релігійний фанатизм, або ж, навпаки, героїчне

вільнодумство. В обох випадках вольова домінанта може призводити, в крайньому варіанті, до свідомої самопожертви заради певних світоглядних ідей, ідеалів, переконань тощо). Ще чіткіше означена регулятивна, стримуюча й гальмуюча роль волі виявляється, в якості загальної тенденції, у філософському правовому світоспогляданні. (Розгорнутий аналіз співвідношення волі та розуму як антропологічних основ права у дисертаційному дослідженні В.А. Трофименка «Розум та воля як антропологічні основи права». Харків, 2004 р.) [11]. У певному сенсі й з усіма належними застереженнями можна, очевидно, твердити, що помірні зростання в світоглядному осягненні правових явищ ролі інтелектуальних начал — значення й сила вияву начал вольових, навпаки, зменшується. Як писав один з дослідників волі як психофізіологічної характеристики людини, професор знаменитого Колеж де Франс, засновник і редактор «Філософського ревію» Т. Рібо, «ми можемо дивитися на діяльність волі як на один з моментів того прогресивного розвитку, який іде від простого рефлексу, що має непереможне прагнення до руху, й закінчується абстрактною ідеєю, у котрій це прагнення виражене найслабкіше» [10, с.12].

Таким чином, раціональне та ірраціональне у правовій свідомості взаємопроникаючи, взаємодоповнюють одне одного. При такому проникненні компенсується відносна обмеженість як раціонального так і ірраціонального, яка не дає можливості для повної реалізації їх у праві при ізольованому їх розгляді. Раціональне у праві це вища розумова здатність людини, що спрямована на пізнання універсальних правових цінностей та зв'язків між ними з метою визначення механізмів трансформації і реалізації ідеального право-розуміння у практичному використанні норми. У цьому плані один із сучасних дослідників філософії права О. Гьофе прагне подолати скепсис деяких філософських напрямків стосовно місця раціонального у праві і розробити підстави інтеркультурного правового дискурсу [3]. Обмеженість раціонального проявляється у неможливості реалізації результатів розумової діяльності людини в емпіричній дійсності без опосередкування на чуттєвому рівні. Але, з іншого боку, без керування розумом ірраціональність втрачає орієнтири правового поля, а це може привести до негативних наслідків.

Ланкою зв'язку між раціональним та ірраціональним є здоровий глузд як початковий рівень мислення, на якому проводиться оперування вже існуючими поняттями. Він є тією основою, на яку спирається позитивне право. Адже саме в орієнтації на здоровий глузд, що призводить до відмови від моральних елементів змісту права, полягає обмеженість правового позитивізму.

Взаємопроникнення раціонального та ірраціонального у правовій свідомості, їх відносна єдність дає змогу подолати їх обмеженість і вивести механізм взаємодоповнення. Суть його полягає в тому, що світоглядним наслідком розуміння людиною смислу права є її готовність бути відповідальною за свої вчинки, реалізовані у розумній поведінці. Взаємодія основних здатностей людини допомагає гармонізувати суспільні (об'єктивні) та моральні (суб'єктивні) аспекти права і робить можливим створення врівноваженої ефективної правової системи.

Література

1. Бігун В.С. Людина в праві: аксіологічний підхід // Автореферат дис. канд. юрид. наук. — Київ, 2004. — 19 с.
2. Бойченко І.В. Філософія історії. — Київ, 2000.
3. Гьофе О. Розум і право. Складові інтеркультурного правового дискурсу. — Київ, 2003.
4. Лихолат І.П. Раціональне та позараціональне в праві (на матеріалах законотворчості) // Автореферат дис. канд. юрид. наук. — Київ, 2001.
5. Максимов С.И. Правовая реальность: опыт философского осмысления. — Харьков, 2002.
6. Мамардашвили М. Появление философии на фоне мифа // Мамардашвили М. Необходимость себя. — М., 1996.
7. Мамардашвили М.К. Классический и неклассический идеалы рациональности. — М., 1994.
8. Рабінович П.М. Соціальна сутність прав людини: у світлі потребового підходу // Вісник Академії правових наук України. — Харків, 2005. — №1.

9. *Рабінович П.М.* Трансформація методології сучасного правознавства // Вісник Академії правових наук України. — Харків, 2003. — №4.
10. *Рибо Т.* Воля в её нормальном и болезненном состоянии. — 3-е изд. — Санкт-Петербург: Издание В.И. Губинского, 1916.
11. *Трофименко В.А.* Розум та воля як антропологічні основи права // Автореферат дис. канд. юрид. наук. — Харків, 2004.
12. *Фейерабенд П.* Против методологического принуждения // Фейерабенд П. Избранные труды по методологии науки. — М., 1986.

Надійшла до редакції 14.08.2006 р.